

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ ΣΤΟ *CYMBELINE* ΤΟΥ SHAKESPEARE;

Πριν από μερικά χρόνια εκδόθηκε στο Λονδίνο ένα βιβλίο για την αρχαία ελληνική τραγωδία, γραμμένο από τον Jan Kott ¹. 'Η κριτική που έγινε σ' αυτό το βιβλίο δεν ήταν ομόφωνη, αλλά έφτανε από το ένα άκρο ως το άλλο: από οξύτερα αρνητική ² μέχρι ανεπιφύλακτα ευνοϊκή ³. Πάντως φαίνεται ότι γενικά το σύγγραμμα αυτό προκάλεσε έντύπωση, και μάλιστα πολύ σύντομα μεταφράστηκε στα γερμανικά ⁴ και στα ελληνικά ⁵. 'Εδώ όμως δεν θα ασχολήσει το περιεχόμενο του βιβλίου του J. Kott στο σύνολό του, αλλά θα περιοριστούμε στην εξέταση του προβλήματος που θέτει ο συγγραφέας στο παράρτημα με τίτλο: «Lucian in *Cymbeline*» ⁶.

'Ο J. Kott υποστηρίζει ότι ο Shakespeare στο έργο του *Cymbeline*, IV, ii, 252-253, άντλεϊ άμεσα από το διάλογο του Λουκιανού *Χάρον η 'Επισκοποῦντες*, 22. Τη συσχέτιση αυτή τη θεωρεϊ τόσο σημαντική, ώστε να νομίζει ότι «may serve to reopen the entire question of Lucian's impact on Shakespeare» ⁷, μιὰ και έτσι επιβεβαιώνεται, κατά τη γνώμη του, ότι ο διάλογος του Λουκιανού *Τίμων η Μισάνθρωπος* αποτελείϊ άμεση πηγή της τραγωδίας του Shakespeare *Timon of Athens* ⁸.

1. Jan Kott, *The Eating of the Gods. An Interpretation of Greek Tragedy*, translated (από τὰ πολωνικά) by Boleslaw Taborski and Edward J. Czerwinski, London (Eyre Methuen) 1974.

2. Βλ. H. Lloyd-Jones, Bang in fashion, *The Times Literary Supplement* 73 (1974) 1339.

3. Βλ. J. Schamp, *L'Antiquité Classique* 45 (1976) 229-231.

4. J. Kott, *Gott-Essen. Interpretationen griechischer Tragödien*, autoris. Übers. nach dem poln. Manusk. von P. Lachmann, München (Piper) 1975 [βλ. *L'Année Philologique* 46 (1975) 377].

5. Γιάν Κόττ, *Θεοφαγία. Δοκίμια για την αρχαία τραγωδία, μετάφραση 'Αγγέλας Βερυκοκάκη-Αρτέμη, 'Αθήνα ('Εξάντας) 1976.*

6. Στις σσ. 268-273 (στην ελλην. μετάφρ. σσ. 289-293).

7. J. Kott, *β.π.*, σ. 269.

8. Παράθετω όλόκληρο το επιχείρημα του J. Kott (*β.π.*, σσ. 272-273): «This new evidence of Shakespeare's debt to Lucian in *Cymbeline* poses some new and important questions. In all Latin editions of Lucian, from the first in 1494, the dialogue of

Ἐπάρχει ὁμῶς πραγματικὰ τέτοια ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στὰ παραπάνω χωρία τῶν ἔργων *Cymbeline* καὶ *Χάρων*; Καὶ εἶναι τάχα τόσο σημαντικὴ ἡ συσχέτιση αὐτῆ, ὥστε νὰ ρίχνει καινούργιο φῶς στὶς σχέσεις Shakespeare καὶ Λουκιανοῦ;

Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν σὲ προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν δύο χωρίων. Στὸ *Cymbeline* ὁ Guiderius καὶ ὁ Arviragus ἐτοιμάζονται νὰ θάψουν τὴν Imogen, πού τὴ θεωροῦν νεκρή, ὅταν ὁ Belarius παίρνει τὸ λόγο, γιὰ νὰ τοὺς θυμίσει ὅτι ἔχουν ὑποχρέωση νὰ θάψουν καὶ τὸν Cloten, πού τὸν σκότωσε λίγο πρὶν ὁ Guiderius σὲ μονομαχία. Παραθέτω τὸ κείμενο ¹ (IV, ii, 243-253):

BELARIUS: Great griefs, I see, med'cine the less; for Cloten
Is quite forgot. He was a queen's son, boys,
And though he came our enemy, remember, 245
He was paid for that: though mean and mighty, rotting
Together, have one dust, yet reverence
(That angel of the world) doth make distinction
Of place 'tween high, and low. Our foe was princely,
And though you took his life, as being our foe, 250
Yet bury him, as a prince.

GUIDERIUS: Pray you, fetch him hither,
Thersites' body is as good as Ajax',
When neither are alive.

Ἐκ τῆς ἄλλης μεριά στὸν *Χάρωνα* τοῦ Λουκιανοῦ ὁ Ἑρμῆς, ξεναγώντας τὸν Χάροντα στὸν ἐπάνω κόσμος, τοῦ ἐξηγεῖ τί πιστεύουν οἱ ἄνθρωποι γιὰ τὶς ψυχὲς τῶν νεκρῶν καὶ γιὰ τὴν συνηθίζουσα νὰ καίνε τροφίμα καὶ νὰ χύνουν κρασί καὶ *μελίκρατον* μέσα σὲ λάκκους σκαμμένους δίπλα στοὺς τάφους. Ὁ Χάροντας κοροῖδεύει τὴν ἀνοησία τῶν ἀνθρώπων καί, γιὰ νὰ δείξει ποιά εἶναι ἡ πραγματικὴ κατάστασις στὸν κάτω κόσμος, λέει τοὺς παρακάτω στίχους (22):

κάτθαν' ὁμῶς ὅ τ' ἄτυμβος ἀνὴρ ὅς τ' ἔλλαχε τύμβου,
ἐν δὲ ἡ τιμῆ Ἴρος κρείων τ' Ἀγαμέμνον·
Θερσίτη δ' Ἴσος Θέτιδος παῖς ἡϊκόμοιο.

Timon follows *Menippus* and *Charon*. These three dialogues were the three writings by Lucian most often referred to by writers in the sixteenth century. These facts should establish Lucian's *Timon* as a source for Shakespeare's *Timon of Athens*, perhaps equal in weight to the account in Plutarch to which he certainly referred».

1. Ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ J. M. Nosworthy, *Cymbeline*, The Arden Shakespeare, London 1955, σσ. 138-139 (ἀνατύπωση 1969, σ. 132).

πάντες δ' εἰσὶν ὁμῶς νεκρῶν ἀμενηνὰ κάρηνα,
 γυμνοὶ τε ξηροὶ τε κατ' ἀσφοδελὸν λειμῶνα ¹.

Συγκρίνοντας τὰ δύο αὐτὰ κείμενα μέσα στὰ συμπραζόμενά τους, δυσκολεύεται κανείς νὰ βρεῖ ὄχι μόνο ἄμεση, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἔμμεση σχέση μεταξύ τους. Συγκεκριμένα: α) Στὸν Shakespeare γίνεται λόγος γιὰ τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ Cloten (καὶ ὄχι τῆς Imogen, ὅπως γράφει ὁ J. Kott)· ὁ Belarius ὑποστηρίζει ὅτι τὸ πτώμα πρέπει νὰ ταφεῖ, ἐπειδὴ ὁ νεκρὸς ἀνήκει σὲ βασιλικὴ γενιά· ὁ Guiderius δέχεται νὰ τὸν θάψει, χωρὶς ὅμως νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Belarius, καὶ ἐκφράζει τὴν ἀντίρρηση του λέγοντας ὅτι, ἔταν ἓνα σῶμα εἶναι νεκρὸ, δὲν ἔχει σημασία ἂν εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Θεοσίτη ἢ τοῦ Αἴαντα. Ἀντίθετα, στὸν Λουκιανὸ ὁ Χάροντας περιγράφει τὴν ἰσότητά του ὑπάρχει στὸν Ἄδη, καὶ φέρνει γιὰ παράδειγμα δύο ζευγάρια ἀνθρώπων ποῦ, ὅταν ζοῦσαν, ἀποτελοῦσαν δύο ἄκρα ἀντίθετα: ὡς πρὸς τὸν πλοῦτο καὶ τὴ δόξα, τὸν ἀρχιστράτηγο καὶ βασιλιά Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν Ἴτρο, ποῦ ἦταν πτωχὸς πανθῆμιος, ὃς κατὰ ἄστυ / πτωχεύεσκ' Ἰθάκης ²· ὡς πρὸς τὴν ὁμορφιά, τὸν θεοεἰκελὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Θεοσίτη, ποῦ αἰσχιστος ἀνὴρ ὑπὸ Ἴλιον ἦλθε ³. Ἡ σύγκριση λοιπὸν τοῦ Shakespeare ἀφορᾷ τὴν κοινωνικὴ καταγωγὴ νεκρῶν σωμάτων, ἐνῶ τοῦ Λουκιανοῦ—τὸ δεύτερο ζευγάρι—ἀφορᾷ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν κατοίκων τοῦ Ἄδη. β) Στὸ *Cymbeline* ἔχουμε ἀντιπαράθεση τοῦ Θεοσίτη καὶ τοῦ Αἴαντα, ἐνῶ στὸν Χάριονα τοῦ Θεοσίτη καὶ τοῦ γιοῦ τῆς Θέτιδας, δηλ. τοῦ Ἀχιλλέα. Ὁ J. Kott ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀντικατάσταση τοῦ Ἀχιλλέα ἀπὸ τὸν Αἴαντα ἐγίνε ἐπειδὴ ἡ σκηνὴ ἀφορᾷ τὴν ταφὴ ἑνὸς ἐχθροῦ, ὅπως στὸν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλῆ, καὶ ἐπειδὴ ὁ Shakespeare εἶχε παρουσιάσει τὸν Ἀχιλλέα ὡς ἓναν θηλυπρεπῆ δειλὸ στὸ ἔργο του *Troilus and Cressida*· ἄλλωστε—συνεχίζει—ὁ Λουκιανὸς λίγες σειρὲς πιὸ κάτω στὸ ἴδιο κείμενο κάνει λόγο γιὰ τὸν Αἴαντα ⁴. Ὡστόσο ὅλοι αὐτοὶ οἱ συνδυασμοὶ ἀφήνουν ἓνα μεγάλο κενό, γιατί τελικὰ τὸ μόνο ποῦ μένει κοινὸ στὰ δύο χωρία εἶναι ἡ ἰσότητά ποῦ φέρνει ὁ θάνατος, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοσίτη, μιὰ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Αἴαντα, ποῦ ἀναφέρεται στὸ κείμενο τοῦ Λουκιανοῦ λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὸ σημεῖο ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, δὲν ἔχει καμιά σχέση οὔτε μὲ τὴν περιγραφή τοῦ κάτω κόσμου οὔτε μὲ τὸν Θεοσίτη: ὁ Ἑρμῆς, συνεχίζοντας τὴν ξενάγησή τοῦ

1. Τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν ἔκδοσή τοῦ M. D. Macleod, *Luciani Opera*, 2. τόμος, Oxonii 1974. Στὸ κριτικὸ τῆς ὑπόμνημα δηλώνεται ἀπὸ ποῖο μέρος τῆς Ἰλιάδας ἢ τῆς Ὀδύσσειας εἶναι παρμένος ὁ κάθε στίχος αὐτοῦ τοῦ συμπιλήματος.

2. Ὀμ., Ὀδ. σ 1-2.

3. Ὀμ., Ἰλ. Β 216· βλ. ὅλη τὴν περιγραφή στοὺς στίχους 217-219.

4. J. Kott, ὁ.π., σσ. 270-271.

Χάροντα, τοῦ δείχνει τοὺς τάφους τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τοῦ Αἴαντα ¹.

Ὁ θάνατος ἐξιώνει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους χωρὶς καμιά διάκριση: αὐτὸ εἶναι ἕνας κοινὸς τύπος στὴ λογοτεχνία ². δὲν νομίζω πὼς μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ βεβαιώσει τὴν ἐπίδραση ἑνὸς συγγραφέα σὲ κάποιον ἄλλο, ἂν δὲν ὑπάρχουν ἐπιμέρους παράλληλα καὶ λεκτικὲς ὁμοιότητες ³. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Θεοσίτης εἶναι ὁ τύπος τοῦ ἄσχημου καὶ ἀποκρουστικοῦ ἀνθρώπου ⁴, ποὺ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο πέρασε στὴ μεταγενέστερη λογοτεχνία: γι' αὐτὸ καὶ πολλὰς φορὲς τὸν βρίσκουμε στὰ ἀρχαῖα κείμενα σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τοὺς ἥρωες ποὺ ἦταν ὀνομαστοὶ γιὰ τὴν ὁμορφιά τους, τὸν Νιρέα καὶ τὸν Ἀχιλλέα ⁵. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ στὸν Λουκιανό: τὴ βρίσκουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *Χάριονα* 22, νὰ ἐπαναλαμβάνεται καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του: α) *Πρὸς τὸν ἀπαιδευτὸν καὶ πολλὰ βιβλία ὠνούμενον* 7: ἐκεῖνος τοίνυν ὁ Θεοσίτης ὁ τοιοῦτος εἰ λάβοι τὴν Ἀχιλλέως πανοπλίαν, οἶε ὅτι αὐτίκα διὰ τοῦτο καὶ καλὸς ἄμα καὶ ἰσχυρὸς ἂν γένοιτο...; β) *Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία* 15: ἀμέλει πολλῶν ἐν ταῦτῳ σκελετῶν κειμένων... ἠπόρουσιν πρὸς ἐμμαντὸν ὄτινι διακρίναμι τὸν Θεοσίτην ἀπὸ τοῦ καλοῦ Νιρέως ἢ τὸν μεταίτην Ἴρον ἀπὸ τοῦ Φαιάκων βασιλέως ἢ Πυρρίαν τὸν μάγειρον ἀπὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος... ὅμοια τὰ ὄστα ἦν, ἄδηλα καὶ ἀνεπίγραφα καὶ ὅπ' οὐδενὸς ἔτι διακρίνεσθαι δυνάμενα. γ) *ὑπὲρ τῶν εἰκόνων* 20: ὁ μὲν οὖν κόλαξ... ἅπαντα ὑπερπαινεῖν οἶεται δεῖν... ὡς μὴ ἂν ὀκνήσαι καὶ τὸν Θεοσίτην εὐμορφότερον ἀποφῆναι τοῦ Ἀχιλλέως. δ) *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* 14: εἶτα μικρὸν ὑποβάς Ἀχιλλεῖ μὲν τὸν ἡμέτερον ἄρχοντα εἶκαζε, Θεοσίτη δὲ τὸν τῶν Περσῶν βασιλέα, οὐκ εἰδὼς ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς ἀμείνων ἦν αὐτῷ, εἰ Ἐκτορα μᾶλλον ἢ Θεοσίτην καθήρει. ε) *Νεκρικοὶ διάλογοι* 30 (25): Ὀλόκληρος αὐτὸς ὁ διάλογος Νιρέως καὶ Θεοσίτου καὶ Μένιππον ἀσχολεῖται μὲ τὴν ὁμοιότητα τοῦ Νιρέα καὶ τοῦ Θεοσίτη στὸν Ἀδῆ. Ἐξετάζοντας τὰ παραπάνω τμήματα παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι τὸ θέμα τῆς ὁμοιότητος τοῦ Θεοσίτη στὸν Ἀδῆ μὲ κάποιον πρῶην ὁμορφο τὸ βρίσκουμε καὶ στὶς περιπτώσεις (β) καὶ (ε) τῶν προηγούμενων παραθεμάτων. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι πραγματικὰ ὁ Shakespeare ἄντλησε ἀπὸ τὸν Λουκιανὸ στὸ σημεῖο τοῦ *Cymbeline* ποὺ συ-

1. Γιὰ τὸν τάφο τοῦ Αἴαντα ὡς θέμα ποὺ ἀπασχόλησε τοὺς συγγραφεῖς τῆς δεύτερης σοφιστικῆς βλ. G. Anderson, *Lucian. Theme and Variation in the Second Sophistic*, Mnemosyne Suppl. 41, Leyden 1976, σ. 170.

2. Βλ. E. R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern und München 1973, σσ. 90-92.

3. Βλ. π.χ. τὴ λεπτομερῆ ἐπιχειρηματολογία τοῦ W. S. Fox, *Lucian in the Grave-scene of «Hamlet»*, *Philological Quarterly* 2 (1923) 132-141.

4. Βλ. τὶς σχετικὲς παροιμίαι, συγκεντρωμέναι ἀπὸ τὸν F. Gebhard, *Thersites*, *RE* 5A, 2 (1934) 2464-2465.

5. Βλ. F. Gebhard, *δ.π.*, στ. 2464, ὅπου εἶναι συγκεντρωμέναι οἱ σχετικὲς παραπομπές.

ζητάμε, γιατί θα πρέπει να δεχτούμε ως πηγή το χωρίο Χάρων 22, και όχι το Μένιππος 15 ή το Νεκρικοί διάλογοι 30 (25);

Όστόσο ο Shakespeare κάνει λόγο για αντίθεση Θεοσίτη και Αϊαντα· δεν θα ήταν προτιμότερο να αναζητήσουμε την πηγή του σε κείμενο που αντι-παράθετει αυτά άκριβώς τα δύο πρόσωπα; Στα κείμενα της ελληνικής αρχαιότητας δεν συναντάμε αυτή την αντιπαράθεση¹ παρά μόνο, όσο ξέρω, στα *Ἡθικά* του Πλουτάρχου² και στα μεταγενέστερα σχόλια στον *Ἀριστοτέλη*³, που δεν είναι πιθανό να τα γνώριζε ο Shakespeare. Αντίθετα, βρίσκουμε τον Θεοσίτη αντιμέτωπο με τον Αϊαντα σε ένα άλλο δράμα του Shakespeare με τίτλο *Troilus and Cressida*⁴. Μια όλοκληρη σκηνή σ' αυτό το

1. Ο Παυσανίας (10, 31, 1-3) περιγράφει έναν ζωγραφικό πίνακα του Πολυγνώτου, που παρίστανε πρόσωπα του τρωικού μύθου που ήρθαν σε σύγκρουση με τον Ὀδυσσεύ· ανάμεσα στους άλλους είναι και ο Αϊαντας και ο Θεοσίτης, χωρίς όμως καμιά αντίθεση μεταξύ τους. Ο Λιβάνιος, *Ἐγκώμιον Θεοσίτου* 5 (VIII, σ. 246 Förster), γράφει ότι ο Θεοσίτης δεν φθονούσε για την άνδρα του τον Ἀχιλλέα, γιατί τότε θα φθονούσε για τον ίδιο λόγο και τον Αϊαντα· φαίνεται ότι ο Λιβάνιος δεν γνώριζε καμιά περίπτωση αντιδικίας Θεοσίτη και Αϊαντα.

2. 30a-b (*Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 10): ἐνταῦθα δὲ καὶ τὴν τοῦ κα-
τίστου πρὸς τὸν κάμιστον διαφορὰν ἀποθεωρητέον. ὁ μὲν γὰρ Θεοσίτης

ἔχθιστος δ' Ἀχιλλῆι μάλιστ' ἦν ἢ δ' Ὀδησῆι, (*Ἰλ.* B 220)

ὁ δ' Αἴας αἰεί τε τῷ Ἀχιλλεῖ προσφιλέης καὶ πρὸς τὸν Ἔκτορα λέγει περὶ αὐτοῦ...

Ο Shakespeare δεν φαίνεται να ήξερε τα *Ἡθικά* του Πλουτάρχου, αν και γνώριζε τους *Παραλλήλους Βίους* από τη μετάφραση του Sir Thomas North (1579): Βλ. T. J. B. Spencer, *Shakespeare's Plutarch*, London 1964, σσ. 7-17.

3. Βλ. *Commentaria in Aristotelem Graeca*, 2. τόμος, 3. μέρος, Berolini 1898: M. Wallies, *Alexandri quod fertur in Aristotelis Sophisticos Elenchos Commentarium*, σ. 141₅₋₈: ὅταν δὲ ὅλως ἢ ψεῦδος, δεῖ ἀποφάσκειν· οἶον ἄρ' αὖ γε ὁ Αἴας Θεοσίτη ἐμονομάχη-
σεν; οὐ· ἐνταῦθα γὰρ ἀνάγκη προαποφῆσαι· οὐδεὶς γὰρ τοῖν Αἰάντων Θεοσίτη ἐμονομάχη-
σεν... σ. 179₆₋₁₁: τῶν γὰρ Αἰάντων ὁμωνύμων ὄντων ἀμφοῖν μὲν ὑπάρχει τὸ εἰς Ἴλιον ἀπελ-
θεῖν, οὐδέτερον δὲ τὸ τῷ Θεοσίτη μονομαχῆσαι· ὥστε ἐπὶ τούτων καλτοὶ ὁμωνύμων ὄντων
δοτέον ἢ τὸ καὶ ἢ τὸ οὐ. οἶον πότερον ὁ Αἴας εἰς Ἴλιον ἐστράτευσεν; ναί· ἀρμόζει γὰρ καὶ τοῖς
δυσί· πότερον Θεοσίτη ἐμονομάχησεν; οὐ· οὐδεὶς γὰρ τούτων τῷ Θεοσίτη συνημιλλήθη.
Τὸν ἴδιο συλλογισμό βρῖσκουμε και στον 23. τόμο, 4. μέρος, Berolini 1884: M. Hayduck, *Anonymi in Aristotelis Sophisticos Elenchos Paraphrasis*, σσ. 48₁₂₋₁₄ και 61₅₋₆. Βλ. επίσης στον 14. τόμο, 3. μέρος, Berolini 1903: M. Hayduck, *Ioannis Philoponi (Michaelis Ephesii) in libros De generatione animalium Commentaria*, σσ. 240₃₃-241₅: ἔστω
λόγον χάριν ὅτι τὸ μεῖζον, δὲ δύναται κινήσαι ὁ Αἴας, εἰκοσὴν ἔστι μεδίμων σίτου... ἔστι
δὲ Αἴαντος ἀσθενέστερος ὁ Θεοσίτης· κείσθω οὖν ὅτι καὶ ὄν δύναται κινεῖν τὸ μέγιστόν εἰσι
τέτταρες μέδιμοι...

4. Ο J. A. K. Thomson, *Shakespeare and the Classics*, London 1952, σ. 134, σχο-
λιάζοντας τὸ στίχο «Thersites' body is as good as Ajax'» γράφει: «The best commentary
on this is not in any classical author; it is *Troilus and Cressida*». Βλ. όμως και τὸ σχό-
λιο τοῦ J. M. Nosworthy, δ.π., στον ἴδιο στίχο.

ἔργο (II, i) εἶναι ἀφιερωμένη σὲ μιὰ φιλονικία τοῦ Αἴαντα καὶ τοῦ Θερσίτη: ὁ Αἴαντας βρίζει καὶ χτυπᾷ τρεῖς φορές τὸν Θερσίτη, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ ἀνταποδώσει παρὰ μόνο κοροϊδίες καὶ βρισιές, γιατί εἶναι δοῦλος μὲ ταπεινὴ καταγωγή¹. Λίγο πιὸ κάτω (II, iii, 2-5) ὁ Θερσίτης μονολογώντας ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία νὰ ἦταν αὐτὸς στὴ θέση τοῦ Αἴαντα καὶ ὁ Αἴαντας στὴ δική του: «Shall the elephant Ajax carry it thus? He beats me, and I rail at him. O worthy satisfaction! Would it were otherwise: that I could beat him, whilst he railed at me». Ἡ ἀνισότητά—σὲ βάρος τοῦ Θερσίτη—εἶναι ὀλοφάνερη. Ἀπὸ τοῦ ὅμως ἀντλήσει ὁ Shakespeare τοὺς δύο αὐτοὺς χαρακτήρες στὸ *Troilus and Cressida*;

Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν αὐτοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Shakespeare εἶναι πολὺ-πλοκο, γιατί τὸ θέμα τοῦ τρωικοῦ πολέμου καὶ οἱ σχετικὲς μὲ αὐτὸ ἱστορίες εἶχαν ἐμπνεύσει πολλοὺς συγγραφεῖς τοῦ μεσαίωνα². Εἰδικότερα ὅμως φαίνεται ὅτι ὁ χαρακτήρας τοῦ Αἴαντα εἶναι βασισμένος στὸν ἀντίστοιχο τῆς Ἰλιάδας (μετάφραση τοῦ Chapman, 1598) καὶ τῶν *Μεταμορφώσεων* XIII τοῦ Ὀβιδίου (μετάφραση τοῦ Golding, 1567)³, ἀλλὰ καὶ ἐπηρεασμένος βαθιὰ ἀπὸ τὴν ὑποτιμητικὴ διάθεση ποῦ συνόδευε τὸ ὄνομα *Ajax* ἐκείνη τὴν ἐποχὴ⁴. Πάντως ἡ τελικὴ μορφή τοῦ Αἴαντα εἶναι σύνθεση τῆς φαντασίας τοῦ Shakespeare⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὁ χαρακτήρας τοῦ Θερσίτη εἶναι παρμένος ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα, ἀλλὰ ὁ Shakespeare τὸν ἐπεξεργάστηκε καὶ τὸν ἀνέπτυξε ἔτσι ποῦ νὰ παίζει σημαντικὸ ρόλο μέσα στὸ ἔργο⁶. Συνεπῶς καὶ ὁ Αἴαντας καὶ ὁ Θερσίτης—πολὺ περισσότερο ὁ δεύτερος—τοῦ *Troilus and Cressida* ἦταν σὲ τελευταία ἀνάλυση δημιουργήματα τοῦ ἴδιου τοῦ Shakespeare.

Ἐπειτα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ νομίζω πὼς μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε στὸν παρακάτω συλλογισμό: Τὸ δράμα *Troilus and Cressida* φαίνεται ὅτι γράφτηκε γύρω στὸ 1601-2, ἐνῶ τὸ *Cymbeline* γύρω στὸ 1609-10⁷. Στὸ παλαιότερο

1. Βλ. *Troilus and Cressida* I, iii, 188-196 καὶ V, iv, 25-29.

2. Βλ. στοῦ G. Bullough, *Narrative and Dramatic Sources of Shakespeare*, 6. τόμος, London-New York 1966, τὸ κεφάλαιο «Troilus and Cressida» στίς σσ. 81-221, καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στίς σσ. 567-570.

3. Βλ. G. Bullough, ὁ.π., σσ. 88-89, καὶ A. Walker, *Troilus and Cressida*, The New Shakespeare, Cambridge 1957, σσ. xlii-xliii.

4. Βλ. W. Elton, Shakespeare's Portrait of Ajax in «Troilus and Cressida», *Publications of the Modern Language Association of America* 63 (1948) 745 καὶ σημ. 10, καὶ J. Kott, ὁ.π., σ. 291, σημ. 51.

5. Βλ. J. A. K. Thomson, ὁ.π., σ. 213, καὶ G. Bullough, ὁ.π., σ. 101.

6. Βλ. W. W. Lawrence, Troilus, Cressida and Thersites, *The Modern Language Review* 37 (1942) 432-437, καὶ G. Bullough, ὁ.π., σ. 110.

7. Βλ. E. K. Chambers, *William Shakespeare: A Study of Facts and Problems*, 1. τόμος, Oxford 1930, σσ. 271, 438-449 καὶ 484-487, καὶ J. G. McManaway, Recent

από τὰ δύο ὁ Shakespeare ἐπλασε τοὺς χαρακτῆρες τοῦ Αἴαντα καὶ τοῦ Θερσίτη, διαφοροποιώντας τοὺς οὐσιαστικά ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τῶν πηγῶν του, καὶ τοὺς ἀντιπαρέθεσε¹ τονίζοντας πολὺ ἔντονα τὴ διαφορὰ στὴν καταγωγή καὶ στὴν κοινωνικὴ τοὺς θέση. Ἔτσι, ὅταν μερικὰ χρόνια ἀργότερα γράφοντας τὸ *Cymbeline* θέλησε νὰ δηλώσει ὅτι ὁ θάνατος δὲν λογαριάζει κοινωνικὲς διακρίσεις, χρησιμοποίησε ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ δύο ὀνόματα: ὁ Θερσίτης καὶ ὁ Αἴαντας νεκροὶ δὲν διαφέρουν—ἐνῶ ὅσο ζοῦσαν...!²

Τὸ συμπέρασμα μὰς λοιπὸν εἶναι ὅτι ἡ πηγή τοῦ *Cymbeline* IV, ii, 252-253 βρίσκεται στὸ ἔργο *Troilus and Cressida* τοῦ Shakespeare, ἰδιαιτέρα στὴ σκηνὴ II, i, καὶ ὄχι στὸν Λουκιανό.

Καὶ οἱ σχέσεις τοῦ *Timon of Athens* μὲ τὸν *Τίμων*α τοῦ Λουκιανοῦ; Αὐτὸ τὸ θέμα ἔχει συζητηθεῖ πολὺ, καὶ ἡ ἔρευνα ἔχει καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Λουκιανὸς ἀποτελεῖ πηγή τοῦ Shakespeare, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιώσῃ ἂν ἀποτελεῖ ἄμεση ἢ ἔμμεση πηγή³. Στὰ 1905 ὁ K. Deighton ὑποστήριξε ὅτι στὸ δράμα τοῦ Shakespeare ὑπάρχουν ἀπηχήσεις τῆς γλώσσας τοῦ Λουκιανοῦ καὶ παρουσίασε ἕναν κατάλογο μὲ γλωσσικὰ παράλληλα⁴, ἀλλὰ τὰ παραδείγματα δὲν εἶναι καὶ πολὺ πειστικά⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν ἦταν λίγοι οἱ συγγραφεῖς τῆς Ἀναγέννησης πού ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορία τοῦ μισανθρώπου *Τίμων*α, προσθέτοντας νέα στοιχεῖα καὶ δίνοντάς της καινούργιες διαστάσεις⁶. Ἔτσι εἶναι δύσκολο νὰ καταλήξῃ κανεὶς σὲ βέβαιο

Studies in Shakespeare's Chronology, *Shakespeare Survey* 3 (1950) 29-30.

1. Ἴσως ὁ Shakespeare νὰ πῆρε τὴν ἰδέα τῆς ἀντιπαράθεσης αὐτῆς ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Ὀβιδίου, *Metamorphoses* XIII, 231-233:

nec Telamoniades etiamnunc hiscere quicquam
audet, at ausus erat reges incessere dictis

Thersites etiam, per me haut impune protervus.

Βλ. καὶ A. Walker, ὁ.π., σ. xliii.

2. Στὸ *Cymbeline* ὑπάρχουν πάρα πολλές—ἴσως περισσότερες ἀπὸ ὅ,τι σὲ ὅποιοδήποτε ἄλλο ἔργο τοῦ Shakespeare—ἀναφορὲς σὲ πρόσωπα καὶ θέματα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς μυθολογίας· αὐτὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ τις βρεῖ συγκεντρωμένες στοῦ G. Wilson Knight, *The Crown of Life. Essays in Interpretation of Shakespeare's Final Play*, London 1948, σσ. 183-188.

3. Βλ. στοῦ G. Bullough, ὁ.π., τὸ κεφάλαιο «Timon of Athens» στίς σσ. 223-345, καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στίς σσ. 570-572.

4. K. Deighton, *Timon of Athens*, The Arden Shakespeare, London 1905, σσ. xxviii-xxxii.

5. Βλ. τὴν κριτικὴ τοῦ H. J. Oliver, *Timon of Athens*, The Arden Shakespeare, London 1959, σσ. xxxvi-xxxvii.

6. Γιὰ τὰ στάδια πού πέρασε ὁ μῦθος τοῦ *Τίμων*α ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Shakespeare βλ. W. Farnham, *Shakespeare's Tragic Frontier. The World of his Final Tragedies*, Berkeley California 1950, σσ. 50-67.

συμπέρασμα γιά τὸ ἂν ὁ Shakespeare εἶχε ἄμεση γνώση τοῦ Λουκιανοῦ (πιθανότερο ἀπὸ λατινικὴ μετάφραση, ἴσως ὅμως καὶ ἀπὸ ἰταλικὴ ἢ γαλλικὴ¹), καὶ οἱ νεώτεροι ἐρευνητὲς ἐκφράζονται μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη. Μερικὰ παραδείγματα: Ὁ J. C. Maxwell, ἂν καὶ δὲν βρίσκει πειστικὰ γλωσσικὰ παράλληλα, ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τοῦ περιεχομένου θεωρεῖ γενικὰ μᾶλλον πιθανότερο νὰ διάβασε ὁ ἴδιος ὁ Shakespeare τὸν *Τίμων*α τοῦ Λουκιανοῦ, παρὰ νὰ ἔμαθε γι' αὐτὸν ἀπὸ δεύτερο χέρι². Ὁ H. J. Oliver γράφει ὅτι ἡ μακρινὴ συγγένεια τῶν δύο ἔργων μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ ἀμυδρὰς ἀναμνήσεις πού εἶχε ὁ Shakespeare ἀπὸ τὸν Λουκιανό, πού ἴσως εἶχε διδάχτεϊ στὸ σχολεῖο πρὶν ἀπὸ εἴκοσι πέντε χρόνια καὶ μάλιστα ἀπὸ λατινικὴ μετάφραση, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ³. Τέλος ὁ G. Bullough, ἔπειτα ἀπὸ ἀναλυτικὴ συζήτηση τοῦ προβλήματος, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Shakespeare ἄντλησε εἴτε κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν Λουκιανό εἴτε ἀπὸ κάποιο ἔργο πού μιμήθηκε ἄμεσα τὸν Λουκιανό⁴.

Ἐπειτα ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται, νομίζω, φανερό ὅτι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὸ *Timon of Athens* τοῦ Shakespeare καὶ τὸν *Τίμων*α τοῦ Λουκιανοῦ ἀποτελοῦν ἓνα πρόβλημα πολὺπλοκο καὶ πολυσυζητημένο. Ἐνα τέτοιο πρόβλημα ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ λυθεῖ μὲ τὴ συσχέτιση δύο χωρίων ἀπὸ δύο ἄλλα ἔργα τῶν συγγραφέων αὐτῶν (*Cymbeline* καὶ *Χάρων*), ἀκόμα καὶ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι εἶναι σωστὴ αὐτὴ ἡ συσχέτιση.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΑΔΗΣ

1. Βλ. G. Bullough, ὁ.π., σ. 239.

2. J. C. Maxwell, *Timon of Athens*, The New Shakespeare, Cambridge 1957, σ. xviii.

3. H. J. Oliver, ὁ.π., σ. xxxvii.

4. G. Bullough, ὁ.π., σ. 240.